

ZORZA

Wstęp. Eksplicacja: 1. 'blask na niebie przed wschodem i po zachodzie słońca': Nazwy. Kategoryzacje. Rodzaje. Kolekcje. Opozycje. Pochodzenie. Wygląd. Ilość. Czynności. Rozmówca. Lokalizacja. Czas. Przepowiednie. Symbolika. 2. 'Wenus': Nazwy. Wygląd. Czynności. Lokalizacja.

Dokumentacja: Zagadki. Przysłowia. Kolędy bożonarodzeniowe i noworoczne. Pieśni wiosenne. Pieśni sobótkowe. Pieśni dożynkowe. Pieśni weselne. Pieśni miłosne i zalotne. Pieśni żołnierskie. Pieśni sieroce. Kolysanki. Zapisy wierzeń i praktyk. Pisana poezja chłopska. Bibliografią.

Słowo *zorza* w stpol. też *zarza* etymologicznie związane jest z nazwami 'blasku, światła' (np. csłow. *zorja, zarja* 'blask'; ukr. *zorja* 'gwiazda, zorza'; litew. *žerėti* 'łśnić', *žara* i *pažaras* 'blask'; ros. *zarja, zarjewo* 'łuna') oraz 'ognia' (por. stprus. *sari* 'żar', litew. *žarija* 'zarzewie') vas ES 2/81. A. Brückner łączy też *zorzę* z 'patrzeniem, spoglądaniem', z polskimi wyrazami *wzrok, zerkać, spojrzeć* Bruc SE 651, 656, co jest zgodne z wyobrażeniem →nieba jako kopuły z dziurami („oknami”), przez które widać światło niebieskie i przez które Bóg patrzy na ziemię.

W gwarach słowo *zorza* znaczy tyle co: (1) 'blask na niebie przed wschodem lub po zachodzie słońca', wtórnie też: 'blask bijący od czegoś' (wtedy często obocznie w l.mn.: *zorze świeciły* itp. 15) oraz (2) – 'gwiazda, widoczna na niebie rano lub wieczorem', utożsamiana z →*Jutrzenką* lub →*Gwiazdą Wieczorną*; w tym drugim znaczeniu na terenach Polski wschodniej, pod wpływem gwar ukraińskich, funkcjonuje też nazwa zdrobniała *Zorka*. Zdrobniałe formy: *zarzyce* 28, *zorzycki* 25, 28.

Wyrażenie gwarowe *na zarzach* znaczy 'w promieniach zachodzącego słońca' ŁSE 1962/124, *zorzyć się* – 'błyszcząc się, mienić', np. *na topieliskach zorzyła się woda* Dek Sier 137.

W języku ogólnopolskim *zorza* występuje głównie w znaczeniu 'zjawiska świetlnego, polegającego na zmianie barw nieba bezpośrednio przed zmrokiem i w czasie jego trwania lub w czasie świtu i bezpośrednio po nim' SJP Szym 3/1054.

1. 'blask na niebie przed wschodem i po zachodzie słońca'

= *Zorza* r.ż., *zarza* 18,; często w l.mn. *zorze* 15 i in.; także w r.n. – *zorze*, np. *zgaśnie światło zorze* 12, l.mn. *te zorza* 16.

↑ *Z.* to światłość, światło z nieba 29, widoczne, gdy Bóg patrzy na ziemię ŁSE 1965/29. Atrybut nieba 20, 29.

↓ *Z.* wyróżniane są ze względu na czas i miejsce pojawiania się: *zorza ranna/poranna/porankowa, południowa, i wieczorowa/wieczorna* 28, podob. Dek Sier 182, →*zorza północna*, sporad. *zorza węgierska* (złotaworóżowy blask na niebie od strony Węgier) K 48 T_a-R_z 260.

† Razem ze słońcem, gwiazdami i księżycem Z. wita Dzieciątka ZWAK 1880/104; Z. i gwiazda wskazują miejsce, gdzie się narodził Jezus Bart Lub 365; z księżycem i gwiazdami tworzą rodzinę sieroty (Z. jest matką, księżyc – bratem, gwiazdy – siostrami) 23, rodzinę żołnierza (księżyc jest ojcem, słońce – matką, gwiazdy – bracia, zorze – siostrami) 21; jasne zorze i księżyc świecą chłopakowi, gdy się żeni 15. W ogród spokoju i zorzy wchodzi partyzant poległy w boju 20.

↔ Z. jako światło, jasność jest przeciwieństwem ciemności 7.

× Z. idą od słońca Kuc Mlp 34, z nieba ŁSE 1965/29.

● *Jasna (jasne)* 11, 15, 16, 21, *czerwona* 3, *czerwone* Z. (gdy Chrystus się rodzi) K 27 Maz 116; *krwawe* – są oznaką śmierci K 10 Poz 375; *ognista* 31, *złota (złote)* 30, 32, *światła* 12, *malowana* 24; *otwarte zorze* (czyli otwarte niebo) w momencie narodzin Chrystusa 10, dlatego Bóg wszystko widzi ŁSE 1965/29.

Porównania: dziewczyna jak zorza 17, podob. Śmiel Opol 36, tzn. *piękna* Kur Opol 123, *śliczna* K 48 Ta-Rz 195, *cudna* LL 1957/3/33, *bieluchna* K 28 Maz 272; *rumiana* LL 1966/2-3/64; wzrok dziewczyny jak poranne zorze K 36 Wol 145. *Śliczniejsza* K 24 Maz 82, *piękniejsza* K 17 Lub 6 jak zorze jest żonka; Matka Boska jako zorza K 33 Chel 155, jaśniejsza niż zorza ZWAK 1879/60; Dziecina Boża jako zorza 9; *szabla jak zorza* 19; chłopiec *śliczny jak zorze* K 12 Poz 238.

♣ W zamawianiu płacznic: *Zorze, wyście trzy panny 27, Zorzyczki, zorzyczki, trzy was jest: porankowa, południowa i wieczorowa 28.*

■ Z. *wstaje (wstają), zachodzą 2; Z. świeci się* Rog Śląsk 232, Z. *świecą się 8, błyskają 4, błyszczą 4, 22; goreją 15. Z. płonie 31, pali się* Świr Pieś 296; *gaśnie 12, 13, 18.*

◇ O wschodzie lub zachodzie słońca zwracają się do Z. z prośbą, aby odebrały od dziecka *morzyczki 25, płacznice 26, płaczenie 28*; by mężczyzna nie pokochał innej kobiety 27.

△ Z. *na niebie 19, 21, 31, w niebie 20, w oknie dziewczyny 22.*

∞ Z. jest rano i wieczorem Górń Malb 2/322. O *rannej zorzy* (podobnie jak o →wschodzie słońca) jest czas modlitwy 29. Formuła z wiersza F. Karpińskiego *Kiedy ranne wstają zorze* jest typowym początkiem pieśni religijnych, dziadowskich Nyr Kar 266 i żołnierskich Świr Pieś 308. Gdy Z. *wstają, świtają*, zaczyna się dzień 4, także ZWAK 1885/241, praca Stef WarmP4 1/181, walka Świr Pieś 307-308. Do *rannej zorzy* trwa zabawa żeńców w czasie dożynek 14. Gdy *gasną Z.* kończy się praca 12, także LL 1957/2/47, zaczyna zabawa sobótkowa 13, spotykają się kochankowie 30-31. Czas od Z. *wieczornej do Z. porannej*, podobnie jak od →zachodu do →wschodu słońca, jest uznawany za magiczny Dek Sier 77. Można wtedy *skurzyć z drzewa pszczoły do ula* Kot San 209, *powstrzymać zarazę* K 10 Poz 375 lub *zabezpieczyć wieś przed nią* K 57 RuśC 1254.

♠ Przepowiednią wiatru jest: Z. *czerwona* w Nowy Rok 3, *morągowata 'pstra'* z wieczora K 48 Ta-Rz 259; silnego wichru: *czerwona Z.* wieczorna Moss Kul 2/52; niepogody: *czerwona* w Nowy Rok 3; obfitych połowów ryb: gdy w czerwcu grzmi, *gdzie zorze zachodzą 2*; wojny: Z. *czerwona* na wschodzie w Nowy Rok ZWAK 1882/161.

Z. są traktowane jako złowrogie znaki niebieskie Wisła 1889/495.

✠ Jest znakiem słońca, nieba i Boga 7, 9, 10, 18. W pieśniach weselnych Z. symbolizuje pannę młodą Chod Śp 77; w pieśniach miłosnych – dziewczynę O1 Podl 28 i jej urodę (*zgaśnie tobie twoja zarza* 18); w pieśniach żołnierskich i kolędach okupacyjnych – wolność (*zorza wolności zaświeci* Bart Lub 329, *zabłysną wolności zorze* Świr Pieś 249, *zorza wolności się pali* Świr Pieś 296); *ogród zorzy* to r a j 20.

W zagadce symbolem Z. jest dziewczyna 1.

2. 'Wenus'

= *Zorza (Ranna, Poranna, Wieczorna), Zorniczka, Zornica* Kup WiM 24, *Gład Wiedz 75*, (*Poranna, Wieczorna*) utożsamiana z →*Jutrzenką*, →*Gwiazdą Wieczorną*.

● *Z. jasna* 5, 7, 11, *złota* 6 wskazuje miejsce narodzenia Jezusa, →*Gwiazda Betlejemka*; presup. czysta – gdyż może być *kąpieleczką* dla Jezusa 11.

■ *Z. wschodzi* K 33 Chel 155; *świeci, kąpie się* 5.

△ *Z. na niebie* 11, *za morzem, za dworem* 5, *przy górze* 8.

DOKUMENTACJA

ZAGADKI

1 – *Słońce zbiera kolczyki [= rosę], zgubione przez dziewczynę [= zorzę].*

Piękna dziewczyna na polu się bawiła, Jak się bawiła, kolczyki zgubiła; księżyc wiedział nie powiedział, Słońce weszło, pozbięrało. (*Zorza, rosa*). ZWAK 1878/182, war.: NKPP Urszula św. 7, →*gwiazdy*, →*słońce*, →*księżyc*, →*rosa*.

PRZYSŁOWIA

2 – *Czerwiec gdy zagrzmie, gdzie zorze zachodzą, ryby się znacznie i obficie zrodzą.* NKPP czerwiec 1, nadto war.: ZWAK 1882/171.

3 – *Gdy Nowy Rok nastąpi z czerwoną zorzą, w tym roku niepogody i wiatry się mnożą.* NKPP Nowy Rok 5; podob. Jeżeli w dzień N. Roku zorza czerwono wschodzi, znak częstych niepogód, a jeśli słońce piękne świeci, rok dobry obiecuje. ZWAK 1882/161.

4 – *Jak błysną zorze, wstawaj, niebożę.* NKPP watac 3, nadto war.: LL 1957/3/41; *Jak błyszczą ... Wit Baj 297.*

KOLEDY BOŻONARODZENIOWE I NOWOROCZNE

5 – *Z tamtej strony dwora/morza świeci/kąpie się jasna zora/zorza.*

Z tamtej strony dwora świeci jasna zora, tam Maryja przybywała z niebieskiego dwora. Bart Lub 165; war.: ... *wyglądała śliczna Panna ...* TN Dereźnia 1984, TN Korczów 1984; ... *wychodziła krasna panna ...* TN Książpol 1984; *Z tamtej strony morza kąpała się zorza, wychodzi tam śliczna panna z niebieskiego dworca.* TN Korytniki 1984; ... *zileni si zorza, ... Pani ...* TN Korytniki 1985.

6 – *Wszyscy snem twardym leżą uśpieni, sami królowie trzej ocuceni. Rano, rano, rano, rano powstają, złoty blask złotój zorzy mile witają.* K 5 Krak 250.

7 – *Narodził się Chrystus, weselmy się! ... Zorza jasna weszła, weselmy się! A ciemność już przeszła, radujmy się!* Rog Śląsk 208.

8 – *Przy onej górze świecą się zorze, pasterze się uwijają i na multankach grają.* K 46 Ka-S 6, war.: TN Konopnica 1979, TN Michalówka 1980.

9 – *Gwiazdka na wschodzie tam jasno lśni ji mruga na nas, byśmy tam śli, gdzie jako zorza Dziecina Boża na świat cały rzuca blask.* TN Gorajec 1978, war.: TN Zaboreczne 1979.

10 – *A wy pasterze mali, gdzieście tę nocke spali? A wy pasterze, otwarte zorze; ze snu powstajcie Pana witajcie z nieba.* K 24 Maz 106.

11 – *Porodyła panna Syna, Panna Maryja ... Ta ni miała kąpieleczi Panna Maryja ... Jest na niebie zora jasna, bede kąpieleczi krasna, Panno Maryja.* K 49 Sa-Kr 151.

PIEŚNI WIOSENNE

12 – *Śpiewajże skowroneczku, A ja niechże orzę, Bo wnet dla mnie i dla ciebie Zgaśnie światłe zorze. Ow oblok, co na sklepie Niebieskim się wozi, – Zachowany w nim piorun Ciemną śmiercią grozi.* Rog Śląsk 201.

PIEŚNI SOBÓTKOWE

13 – *Jeszcze nie zgasła wieczorowa zorza, już mój wianeczek dopłynął do morza.* Chod Śp 204.

PIEŚNI DOŻYNKOWE

14 – *Do rannej zorzy bawią się / tańczą żenicy podczas dożynek.*

a. *Nie żałuj, panie, swego dryganta, a poslej choćby za morze po muzykanta, bo my tu bawić się będziemy do rannej zorze.* K 41 Maz 21, war.: ZWAK 1882/136.

b. *Tańcujcie na dworze Aż do rannej zorze, Aże do świtania, Ale nie bez grania.* K 24 Maz 350.

PIEŚNI WESELNE

15 – *Jasne zorze świecą/goreją chłopakowi, gdy się żeni.*

Jak ja młodziuchny żenił się, wtenczas miesiącek spełnił się, a jasne zorze, najjaśniejsze przez całą noczkę świeciły. K 28 Maz 151; podob. *Jakem się żenił młody, Miesiąc pełnił się wtedy; Gwiazdy niebo zasiały, Jasne zorze gorzały.* Lud 1903/226.

16 – *Jak ci ja spożre (spojrzę) pod jasną zorzę, pono mój Jasio jedzie, K 2 San 56; war.: Kiedy jo spojrze pod jasne zorza, Mój najmilejszy jeszcze jędzie, jędzie.* Stef WarmP6 3/43.

PIEŚNI MIŁOSNE I ZALOTNE

17 – *U młynarza jest Kasia/córka/dziolcha jak zorza.*

U naszego młynarza, jest tam Kasia jak zorza. K 48 Ta-Rz 159, war.: K 12 Poz 194, K 42 Maz 35, K 48 Ta-Rz 157, K 46 Ka-S 234, ZWAK 1886/288 pow. olkuski, Pieś Śl 1/494; *U jednego ... tam jest córka ...* K 40 MazP 551; *U Marcina ... Jest tam dziolcha ...* Pieś Śl 2/685; *A wiemci ja ..., Ma Kasinkę ...* Lom Śląsk 165; *Wiem ja w lesie ..., Ma Kasinkę ...* Lom Śląsk 184; *Wiem ja w lesie młynarza, Co ma Kaśkę ...* Pieś Śl 1/495; *A w tym lesie młynarza ...* Pieś Śl 1/494; *W tym mynecku ..., ma-ć ta Kasię ...* K 18 Kiel 161.

18 – *Zorza/zarza dziewczyny gaśnie, gdy ta wychodzi za męża.*

Jak ty pójdziesz do óltarza, Zgaśnie tobie twoja zarza; Zgaśnie zarza i słoneczko, Plakać będziesz, kochaneczko. Rog Śląsk 92, war.: Pieś Śl 1/447; *Jak ja pójdę od ..., Zgaśnie świeczka, zgaśnie zorza, Zgaśnie świeczka ... Zostañ z Bogem, kochaneczko.* ZWAK 1885/197, Pieś Śl 2/671; *Jak przyklekniesz ..., Zgaśnie z ciebie wszystka zarza, Zgaśnie zarza we słoneczku Wspomniesz sobie, kochaneczku, Iże ci się źle wiedzie.* Pieś Śl 1/425.

PIEŚNI ŻOŁNIERSKIE

19 – *Szabla żołnierza błyszczy/migocze jak zorza.*

Na wojnę mnie dacie Pod króla, cesarza, Będzie mi się szabla błyskać, Jak na niebie zarza. Rog Śląsk 5, war.: Pieś Śl 1/502; *Oddajcie mnie na wojnę, ... błyszcć ... zorza.* Pieś Śl 2/701; *A jak ci mię oddas do króla cesarza, będzie mi sie sabla michtać (migotać) ...* K 18 Kiel 180.

20 – *W niebie jest ogród ciszy i zorzy.*

Święty Pieter ci niebo otworzy, Spyta: skąd? Z partyzantki jam jest! Wejdiesz w ogród

spokoju i zorzy, *Boś jest Polak i walczyłeś fest!* Świr Pieś 313, war.: TN Gorajec 1972; *Święty Pieter ci bramę otworzy, spyta kto?* ... TN Kol. Gałęzów 1979.

21 – *Miesiąc – ojcem, słońce – matką, gwiazdy – braćmi, zorze – siostrami żołnierza.*

Jak na niebie miesiąc jasny wszędzie, żołnierzowi rodnym ojcem będzie ... Jak na niebie jasne słońce wszędzie, żołnierzowi rodna matka będzie ... Jak na niebie jasne gwiazdy wszędzie, żołnierzowi rodni bracia będą ... Jak na niebie jasne zarzy wszędzie, żołnierzowi rodne siostry będą. K 18 Kiel 182.

22 – *Przy drodze stoi biały dom, W okienku błyszczą ranne zorze, Tam dziewczę nuci piosnkę swą I ciężko wzdycha: Ach, mój Boże!* Świr Pieś 351; war.: ... *Dziewczyzna nuci rzewny ton I wzdycha: ach, mo mocny Boże.* Świr Pieś 350.

PIEŚNI SIEROCE

23 – *Zorza matką sieroty.*

Matka mi zorza, Miesiąc mi jest miłym bratem, Gwiazdy szląskie siostrami memi. ZWAK 1878/100.

KOŁYSANKI

24 – *Hej, uśnijże mi, uśnij, I śpij mi do rana, Niechże ci się przyśni Zorza malowana.* Kot Las 195.

ZAPISY WIERZEŃ I PRAKTYK

25 – Jeśli dziecko ma *morzenie*, tj. nie śpi, płacze, jest niespokojne, należy o zachodzie słońca wyjść z nim na dwór lub podejść do okna i trzykrotnie powiedzieć: *«Zorze, zorzyczki, Odejmcie mojemu dziecku morzyczki, Odejmcie od niego płkanie, wzdychanie, A dajcie mu dobre wyspanie»*. Wisła 1901/75.

26 – Kiedy małe dziecko, często popłakuje, należy je wieczorem wykąpać, wodę zlać do wiaderka, przetrzymać ją do rana. Rano, przed wschodem słońca, zanieść wodę na skrzyżowanie dróg, tam wylewać wodę i mówić: *«Zorze, zorznice, zabierzcie od dziecka płacznice»*. Dziecko przestaje płakać. LL 1976/1/46.

27 – [O wschodzie czarownica chcąc pozyskać miłość mężczyzny do proszącej ją o to kobiety mówiła te słowa:] *Witajcie zarze, wyście trzy panny, idźciez mi do tego Filipa, rozstargnicież mu serce, jego żądze, jego troję dziewięć sił, iżby nie mógł ni pić, ni jeść przez niej, iżby nie miał wolej ni do dziewki, ni do wdowy, ni do żadnego stworzenia, jedynie do samej Lucyjej. In nomine Patris.* LL 1972/3/53, podob. K 15 Poz 241.

28 – O zachodzie słońca matka idzie z dzieckiem w pole, mówiąc: „*Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus*”, a sama odpowiada: „*Na wieki wieków*”. Następnie z twarzą zwróconą do zachodzącego słońca woła: *Zorzyczki, zorzyczki, trzy was jest: jedna porankowa, druga południowa, trzecia wieczorowa. Weźcie od mego dziecka płaczenie, oddajcie mu spanie.* Was Jag 228; war. średniowieczny: *Zarze, zarzyce, trzy siostrzyce. Poszła Matka Boża po morzu zbierając złote pianki, Potkał ją święty Jan: «A gdzie idziesz, matuchno?» «Idę synaczka swego leczyć»*. S. Vrtel-Wierczyński, *Średniowieczna poezja polska świecka*, Wrocław 1952, s. 92.

29 – Zorza to znak, że chmury się ściągnęły i odpoczywają, a widoczny kawałek światłości różowej, to światło z chórów anielskich. Ranna zorza pobudzać powinna do modlitwy. Wisła 1900/467.

PISANA POEZJA CHŁOPSKA

30 – *przy blasku złotej zorzy / jabłuszka rwałam w sadzie / i przez płot kochankowi / podółkiem sypałam w trawę.* Poc Poez 403.

31 – *płonie zorza na niebie sinym / pod zorzą kwitną jabłonie / oj całowałem krasną dziewczynę / gdy gnała gąski przez błonie / ... maki pachniały ognistą zorzą / miłością wierzbowe baze.* Poc Poez 404.

32 – *Zapłakajcie, złote zorze, / I ty, jasne słonko boże, / Błonia, gronia, ląk kobierce, – / Już przestało bić Jej [M. Konopnickiej] serce.* Pig Wyb 155.

33 – *lubię chodzić na łąki złote / w wieczory jasne / ... gdzie z mlecznej drogi – / szczeliny pękniętego nieba – / wieczność kapie / wielkimi kroplami / sosnom na piersi / światom na głowy / ludzie mówią: gwiazdy spadają / uczeni meteory / a my poeci że to wieczność kapie / otulona w ostatni / blask zorzy.* Poc Poez 197.

BIBLIOGRAFIA: De Vries Dic 130; Chev Dic 1/142–143; Czernik Stanisław, *Trzy zorze dziewicze*, Łódź 1984, s. 58–62; Kup WiM 28–29; Wört Hoff 1/55–59, 9/13–16.

→GWIAZDY, GWIAZDA WIECZORNA, JUTRZENKA, KSIĘŻYC, NIEBO, SŁOŃCE, WSCHÓD SŁOŃCA, ZACHÓD SŁOŃCA, ZORZA PÓLNOCNA.

Stanisława Niebrzegowska

ZORZA PÓLNOCNA

Zorza północna to jasność widoczna na północnej części nieba, utożsamiana ze światłem niebieskim, →światło. Gdy jest obecna na niebie, należy modlić się dopóki niebo będzie otwarte, gdyż nowy święty został przyjęty do jednego z siedmiu chórów anielskich K 7 Krak 22.

Z.P. ma światło purpurowe K 17 Lub 74; w baśni do niej podobne jest ogniste sklepienie, widziane z wnętrza ziemi K 14 Poz 135.

Jeśli Z.P. wystąpi na niebie, zapowiada wojny K 46 Ka-S 462, Wisła 1889/502, K 17 Lub 74, nędzę K 46 Ka-S 462, Wisła 1889/502, mór i głód K 17 Lub 74.

BIBLIOGRAFIA: De Vries Dic 30; Wört Hoff 6/1118–1121.

→NIEBO, ŚWIATŁO, ZORZA.

S.N.